

פרק ראשון: הנהגת ההתיישבות החקלאית היהודית - תר"ן-תרנ"ה

כפי שהיה ערב השמיטה הקודמת, גם ערב שמיטת תרנ"ו היו תנועת חובבי-ציון, ובעיקר פקידות הברון רוטשילד, הגופים העיקריים שתמכו בהתיישבות, הן מבחינה כלכלית והן מבחינה ניהולית. ככלל, המשיכה פקידות הברון לפעול כפי שפעלה בערב שמיטת תרמ"ט,¹ אולם בתנועת חובבי ציון חלו שינויים ארגוניים משמעותיים.

תנועת חובבי ציון - שינויים ארגוניים

בקיץ שנת תרמ"ט (1889) התפטר ד"ר פינסקר מהנהגת חובבי ציון, בשל בריאותו הלקויה ובשל הקשיים בהם הייתה נתונה התנועה. בשלהי שנת תרמ"ט כונסה 'ועידת וילנה', בה הצליח הרב מוהליבר להשיג רוב לבחירתו לראשות התנועה. כך, העביר למעשה את ההנהגה בכללה לידי הגורמים הדתיים יותר בתנועה. אולם בחורף תר"ן הצליחו סוף סוף חובבי ציון לקבל הכרה רשמית מידי השלטונות הרוסיים לאגודתם, מה שהביא לשינוי כללי בהתארגנות האגודה.

למעשה החלה הפעילות לקבלת הכרה רשמית כבר בשנת תרמ"ד (1884), אולם שוב ושוב דחו השלטונות הרוסיים את הבקשה. במהלך שנת תרמ"ט (1889) חל שינוי בעמדת השלטונות, שנבע משינויים בעמדת הפקידות הרוסית ובשל האישור שהנפיקה תורכיה לעליית יהודים ארצה ללא הגבלה, באדר א' תרמ"ט (פברואר 1889), כחלק משיפור יחסיה עם רוסיה. בא' באדר תר"ן (21.2.1890) אישר לבסוף משרד הפנים הרוסי את חוקיות האגודה. לפי התקנון שאושר הסכימו השלטונות להקמת 'החברה לתמיכת בני ישראל עובדי אדמה ובעלי מלאכה בסוריה וארץ ישראל', שתנוהל על ידי ועד נבחר (נקרא בקיצור: 'הוועד האודסאי'). על פי התקנות, מרכז החברה יהיה באודסה ופעילותה תוגבל לרחבי רוסיה. לא אושר לחברה לעסוק בתעמולה ובעידוד הגירה, אלא רק בתמיכה פילנטרופית בהתיישבות הקיימת בארץ ובגיוס תרומות לשם כך. כמו כן, הותר לה להקים בארץ 'ועד פועל', שיהווה זרוע ביצועית של החברה. באסיפת היסוד של החברה, בו' באייר תר"ן (26.4.1890), נבחר ד"ר פינסקר לעמוד בראשה.² ההכרה הרשמית הביאה לתנופה קצרה בתנועת חובבי ציון. כ-180 סניפים הוקמו ברחבי רוסיה מטעם הוועד, יותר מכפול מבעבר. מאז הקמת הוועד עלו הכנסות חובבי ציון באופן משמעותי, ועד תחילת שנת 1891 הם עמדו על למעלה מ-110,000 פר', פי 4 מההכנסה השנתית הקודמת, אף שגם סכומים אלו היו עדיין מצומצמים.³

1. על מערך הפקידות, ראו לעיל כרך א, עמ' 145-154.

2. לאחר פטירתו, בשנת תרנ"א (1891), הועמד בראשה הסוחר האמיד אברהם גרינברג.

3. קלויזנר, התנועה, ב, עמ' 380-407; הנ"ל, התנועה, ג, עמ' 189-190; גולדשטיין, חיבת ציון, עמ' 159-173; הנ"ל, מקומה, עמ' 100-105. פר' = קיצור לפרנק צרפתי.

עליית תר"ן-תרנ"א והשפעתה

גורמים שונים עוררו אופטימיות מרובה בכל הנוגע להרחבת ההתיישבות בארץ: ההיתר שנתנה תורכיה לעלייה ארצה באדר א' תרמ"ט (פברואר 1889), מינויו של מושל ידידותי יותר ליהודים באביב תרמ"ט (מאי 1889), וההכרה הרשמית שנתנה רוסיה לתנועת חובבי ציון. בד בבד חלה משנת תר"ן (1890) החמרה במצבם האישי והכלכלי של רבים מיהודי רוסיה. מציאות זו עודדה הגירת יהודים רבים מרוסיה, בין המהגרים היו שהיגרו גם לארץ ישראל.

נסיבות אלו תרמו לכך שבתקופה של כעשרה חדשים, במהלך השנים תר"ן-תרנ"א, עלו ארצה כ-10,000 יהודים. במקביל, התקיימה פעילות נמרצת של סוחרי קרקעות שונים למכירת מאות אלפי דונמים לידי יהודים, שיוכלו להוות תשתית לעשרות מושבות עצמאיות חדשות.⁴

רבות מתוכניות ההתיישבות היו פרי תכנון של אגודות שנוסדו בחוץ לארץ, רובן ברוסיה ומיעוטן באנגליה ובאמריקה. אגודות אלו אספו כספים בחו"ל, כדי להשקיען בקניית קרקעות, שיועדו להקמת מושבות עצמאיות ובלתי נתמכות. האגודות שלחו ארצה נציגים שייכשו את האדמות, כדי לאפשר לחברי האגודה לעלות ארצה כעבור מספר שנים ולהתפרנס עם הגעתם מיבולם.⁵

גוף מרכזי שנרתם לארגון מיטבי של העלייה וההתיישבות, היה 'הוועד הפועל' ביפו, שהאסיפה הכללית הראשונה של הוועד האודסאי החליטה לכונן מחדש כבר באייר תר"ן (1890).⁶ תפקיד הוועד היה לערוך סטטיסטיקות, לעזור לבעלי מלאכה, לדאוג לעבודה לפועלים ולרכוש קרקעות מתרומות, לאחר שהוצאות אלו יאושרו על ידי הוועד באודסה. הוועד הפועל החל את פעילותו ביפו כבר בשלהי שנת תר"ן, על ידי ר' יחיאל מיכל פינס ור' אייזיק בן-טובים, שנבחרו בהמלצת הרב מוהליבר. פעולתו הרשמית החלה בכ"ד בחשוון תרנ"א (18.11.1890), לאחר בואו של ולדימיר (זאב) טיומקין, שנבחר כראש הוועד.⁷ הוועד סייע במתן מידע עדכני בנושאי עלייה, קרקעות והתיישבות, כשהוא מנסה לפקח על כל נושא קניית האדמות, כדי למנוע הפקעת שערים ושרלטנות. בנוסף סיפק הוועד הפועל תמיכה למושבות שלא נתמכו על ידי הברון ולעולים חסרי אמצעים.⁸

4. קרק, רכישת קרקעות, עמ' 179-180; טולידנו, עליית תר"ן-תרנ"א, עמ' 57-58.

5. קרק, שם.

6. הוועד הפועל הקודם, שהורכב מנציגי ההתיישבות, חובבי ציון והברון, הפסיק את פעולתו בשנת תרמ"ו (1886).
7. טיומקין שימש כיושב ראש הוועד הפועל, ר"מ פינס כגזבר ובן-טובים כמנהל חשבונות. אהרן אייזנברג ואחר כך גם יהושע אייזנשטט-ברזילי, נבחרו כיועצים. פינס התגורר, מאז ראשית תרמ"ח ביהוד, לרגל מינויו כמנהל המושבה גדרה, ועם מינויו כחבר הוועד הפועל עבר להתגורר ביפו (בת-יהודה, ר"מ פינס, עמ' רכז, רלג). ר"א בן-טובים, מקורבו של הרב מוהליבר בביאליסטוק, נלווה אליו למסע ארצה של נציגי חובבי ציון בשנת תר"ן, נשאר בארץ והתגורר ביפו (תדהר, חלוצי הישוב, ב, עמ' 595, ערך יצחק אייזיק בן-טובים (בנדט)).

8. קרק, רכישת קרקעות, עמ' 179-180; גולדשטיין, חיבת ציון, עמ' 176-177, 181.

אלא שהתברר שאין בכוחו של הוועד לווסת כראוי את הליכי הקניין וההתיישבות. הביקוש הרב, יחד עם הניהול הפומבי של העסקאות ורצונם של מתווכים שונים לעשות רווחים קלים, הביאו להאמרת מחירים (מ-10-15 פר' לדונם עד ל-40-50 פר' לדונם), למאבקי קנייה בין אגודות שונות, לאי סדרים כספיים ולחתימה על עסקאות מפוקפקות. אי-סדרים אלו, כמו גם היקף התוכניות ופומביותן, הטרידו את הממשלה התורכית. בסוף שנת 1890 מונה כמושל איברהים חאקי פאשא, שנקט מדיניות נוקשה ועוינת, ובי"ח בסיוון תרנ"א (24.6.1891) הטילה הממשלה התורכית שוב איסור על עליית יהודים לארץ. כשנה אחר כך אף אסרה על כל יהודי לקנות קרקעות בארץ, אף מי שהיה בעל נתינות עות'מאנית. לכך נוספו אי-סדרים בניהול הוועד הפועל ביפו.

בעקבות איסור הממשלה התורכית והבעיות בניהול הוועד בוטלו רוב העסקאות והתוכניות. הדבר הביא לאובדן דמי הקדימה הרבים, בסך עשרות אלפי פרנקים, ששולמו על ידי הקונים הפוטנציאליים. הוועד הפועל שקע בחובות של מאות אלפי פרנקים, בהם כספים רבים שהופקדו בידי על ידי גופים ואישים שונים לשם ביצוע קניית האדמות, שחלקם שימש לסיוע מידי לעולים הדלים. למעשה רוב העולים (כ-85% ויותר) ירדו מן הארץ, בתנאים קשים, והוחמצה קנייתם של כ-630,000 דונם, מהם כ-420,000 בצד המערבי של הירדן. בנוסף, החמירו השלטונות הרוסיים את הפיקוח על פעילות הוועד האודסאי, שרשמית היה אמור לעסוק רק בתמיכה פילנטרופית באיכרים החיים בארץ. מציאות זו הביאה למשבר ולחולשה פנימית בתנועת חובבי ציון, והביאה את התנועה למסור לברון רוטשילד ולפקידיו את העיסוק ברכישת קרקעות בארץ. אלא שבשלב זה כבר עמדו איסורי העלייה ורכישת הקרקעות בתוקפן, והפעילות בנושא זה הופסקה בשלב זה כמעט לגמרי.⁹

תחושת המשבר בתקופה זו בתנועת חובבי ציון וקשיי הוועד האודסאי, הביאו לפעילות עזר של שני ארגונים: בני משה והמזרחי.

אגודת בני משה

אגודת בני משה נוסדה באודסה בז' באדר ב' תרמ"ט (1889), כשהרעיון העומד ביסודה הוא הפצת האידאל הלאומי בקרב העם והכשרת הלבבות לתחייה לאומית, כבסיס קודם להתיישבות בארץ.

הרעיון להקמת התנועה צמח על רקע תחושת המשבר בתנועת ההתיישבות בארץ כבר בשלהי שנות ה-80. קשיי העלייה וההתיישבות, ואופי שלטון הפקידות במושבות הברון, הביאו גורמים שונים לחפש פתרונות חדשים לבעיות החומריות והרוחניות של היישוב החדש. שיטת הפקידות עוררה תסיסה במיוחד בראשון לציון, שם החלה להתגבש חבורה ביקורתית, עליה נמנו יוצאי הבי"ח, יחד עם איכרים ופועלים

9. קרק, שם; גולדשטיין, שם, עמ' 178-186.

צעירים ומשכילים. שיאה של תסיסה זו התבטא במרד בפקידות בראשון לציון בשנת תרמ"ז (1887). מי שהיה עד לתסיסה זו, והיה שותף לביקורת, היה יהושע אייזנשטט-ברזילי.

ברזילי היה חובב ציון נלהב, ששהה בארץ לפרקים בשנים תרמ"ז-תרמ"ח. אכזבתו מן ההנהגה בארץ והתוודעותו באודסה לאשר גינצברג, הביאה אותו יחד עם חברים נוספים להקים אגודה בשם בני משה שבראשה הועמד גינצברג.¹⁰

יהושע איזנשטט-ברזילי

במאמרו "לא זה הדרך", שהתפרסם בהמליץ בי"ב באדר ב' תרמ"ט (15.3.1889) ועליו חתם גינצברג בשם העט "אחד-העם", הוא ניתח את הכשלון בה מצויה לדעתו ההתיישבות בארץ. לדבריו, יסוד הצלחת ההתיישבות תלוי בהכשרת הלבבות לרעיון הלאומי, שעיקרו אהבת הכלל והצלחתו. אחד-העם טען כי לו הייתה קודמת ההתיישבות המעשית הכשרת הלבבות, הייתה

ההתיישבות מתבססת על יסודות מוצקים מבחינה כלכלית, ובייחוד היה הדבר ניכר בטיב הפועלים להגשמתה. בפועל, טען אחד-העם, פעלה ההתיישבות בדרך הפוכה. השאיפה של חובבי ציון להגשים בפועל את מעשה ההתיישבות הביאה אותם לשגות בחישובים כלכליים מוטעים וגם גרמה לכך שהמניע העיקרי של רבים מן העולים לארץ היה הצלחתם הכלכלית הפרטית. משנתברר שהחישובים מוטעים ורבים מן העולים לוקים במסירותם לכלל, שקעה ההתיישבות בקשיי הקיום הפרטיים. בהתאם לביקורת זו סרטט אחד-העם את מצעה של אגודת בני משה, במאמר פרוגרמטי בשם "דרך החיים":

10. ברזילי עלה ארצה בשנת תרמ"ז, יחד עם יהודה גרזובסקי. השניים בילו את תקופתם הראשונה בראשון לציון והיו שותפים לביקורת על התנהלות הפקידות. ככל הנראה, כבר בשלב זה עלה הרעיון להקים מסגרת ארגונית שתאבק בפקידות. לאחר כחמשה חודשים עבר ברזילי ליפו, והתאכזב יותר ויותר ממצב המושבות והפועלים, מחוסר תחושת האידאולוגיה במושבות ומכניעת פרנסי היישוב לפקידות. אז הלכה והתגבשה אצלו תוכנית להקים אגודת נבחרים חשאית, אולי אף בהשפעה של אגודות נוספות שהיו קיימות כבר בארץ, שמפעילותן לא היה מרוצה. יחד עם גרזובסקי, אותו שיתף בתוכניותיו, חיפש ברזילי בארץ מנהיג מתאים לאגודה, אך לא מצא. בחשוון תרמ"ח שב ברזילי לרוסיה. באמצעות חברו אברהם אליהו לוברסקי התוודע באודסה לאשר גינצברג - הוגה דעות, משכיל אוטודידקט בעל רקע חסידי, שהחל לבקר יותר ויותר את דרכה הרשמית של תנועת חובבי ציון, שבביתו התכנסו צעירים ודנו במשבר בו נתונה תנועת ההתיישבות - והפך למעריצו הנלהב. בטבת תרמ"ח עלה ברזילי שוב ארצה, ועם שובו לאודסה בסיוון תרמ"ח, החלו ברזילי ולוברסקי לגבש את רעיון ייסוד האגודה, ובשבת תרמ"ט האיצו חברי החוג בגינצברג לעמוד בראש האגודה. בהשפעת ברזילי פעלה האגודה כמסדר חשאי בסגנון 'הבונים החופשיים' וחבריה כונו 'אחים', או 'אחים חשובים' (ובראשי תיבות: א"ח), אם כי עיקר תכליתה היה לאומי מובהק והסדרים החיצוניים נועדו לשרת תכלית זו ('ברזילי, 'קורות ותולדות', העולם, ה' בסיוון תש"ה (17.5.1945), עמ' 317; מלאכי, פרקים, עמ' 351-353; ארנון, בני משה, עמ' 1-8; לסקוב, חיי אחד העם, עמ' 26-31).

אשר צבי גינצברג
'אחד-העם'

1. האגודה תתבסס על מי שמאמינים בתחיית העם בלב שלם ונכונים להקדיש את מיטב כוחותיהם החמריים והמוסריים "לתחיית עמנו בארץ אבותינו".
2. פעילות האגודה תוקדש לחינוך ולתעמולה רוחנית להעמדת מושג התחייה הלאומית בארץ ישראל כאידאל מוסרי ורוחני.
3. מתוך כך, תיגזר גם הפעילות ההתיישבותית המעשית. זו תיבחן בשבע עיניים, בזהירות ובמתנות, מתוך התפיסה ש"למען עשות גדולות בארץ צריך שיהיה הדור ראוי לכך". רק כך תצליח עשייתם של מעשים "שלמים ומתוקנים"¹¹.

האגודה שאפה לשמש הן כהנהגה חינוכית לתחייה הלאומית והן כמדריכה את פעולותיה המעשיות של תנועת חיבת ציון בארץ ישראל. היא קיוותה כי יצטרפו אליה "מאות מבחירי בחורי ישראל הנתונים לעמם ולארץ אבותיהם בכל חום עלומיהם"¹². ההגבלות בהן היה נתון הוועד האודסאי, שאפשרו לו לעסוק רק בתמיכה כספית במתיישבים, המריצו את חברי האגודה להרחיב את פעולתה.

למעשה, גם בימי הצלחתה חברו לאגודה פחות מ-200 חברים בסך הכל. חלקם כבר היו מבוגרים בעלי עמדה עצמאית ושונה מזו של אחד-העם. אך ללא ספק התלכדו בה צעירים כשרוניים ונמרצים. האגודה עסקה בפעילות ספרותית לשם העמקת הרעיון הלאומי והפצתו.¹³ מחורף תרנ"א (1890) פעל מרכז האגודה בוורשה.¹⁴ פעילות מעשית בולטת הייתה היוזמה לייסד מושבה שתשמש דוגמה בתוכניתה ובטיב אנשיה ליתר המושבות, יוזמה שלימים התגבשה לידי הקמתה של המושבה רחובות.¹⁵ אולם מעבר לכך שאפה האגודה להגיע לעמדות השפעה במוסדות היישוב, ובפרט בוועד האודסאי ובוועד הפועל שלו ביפו.

למרות גידולה היחסי של האגודה בחו"ל, והצטרפותם של צעירים בולטים לשורותיה, חולשת פעילותה הביאה להעברת מרכזו בשנת תרנ"ג מוורשה ליפו. באגודה בארץ היו שותפים משנה זו כ-25 איש, והגרעין העיקרי שלה כלל אישים בעלי עמדות ביישוב: יהושע אייזנשטט-ברזילי, אליהו זאב לוין-אפשטיין, מאיר דיזנגוף,

11. גינצברג, כתבי אחד-העם, עמ' תלח-תלט. וראו עוד לסקוב, חיי אחד העם, עמ' 33.

12. לסקוב, שם, עמ' 35-36.

13. ועיקרה: הדפסת מהדורות זולות של ספרות עברית לילדים ולמבוגרים; הדפסת כתבי עת עבריים (כוורת, פרדס, לוח אחיאסף, השילוח); הקמת בתי הוצאה לאור (תושיה ואחיאסף); ופרסומים בעיתונות ובכתבי עת (לסקוב, שם, עמ' 50-52; שלמון, אם תעירו, עמ' 185-186).

14. לסקוב, שם, עמ' 38.

15. ארנון, בני משה, עמ' 20-21.

ד"ר מנחם (מרק) שטיין, יהודה גרזובסקי, ישראל בלקינד, יחזקאל סוכובולסקי ואהרן אייזנברג, ומאוחר יותר גם ד"ר הלל יפה. עם מעבר מרכז האגודה לארץ, נבחר ד"ר שטיין לראש ההנהגה, דיזנגוף לסגנו, לוי-אפשטיין לגזבר, סוכובולסקי למזכיר, וגרזובסקי וברזילי כמזכירים כלליים. למעשה, נטל העבודה נפל על כתפי ברזילי, יוזם אגודת בני משה, שהיה חדור בשאיפה עזה לקדם את יעדי האגודה ביישוב והיה הרוח חיה בה.¹⁶

העברת מרכז בני משה לארץ הייתה כרוכה מבחינתו של אחד-העם גם בדגש שונה באשר למטרות האגודה. אם עד עתה הייתה הכשרת הלככות בגולה המנוף העיקרי לפעולות האגודה, הרי שבמצע מחודש ומתומצת של מטרות האגודה, אותו ניסח אחד-העם בשנת תרנ"ג, נקבע שהקמת 'מרכז רוחני' בארץ היא התנאי לתחייתו הלאומית של העם. בהתאם לכך, לא רק שמוקד הפעילות בארץ הפך לראשון במעלה, אלא שהוכהר, בפרט לאור הכישלונות בהתיישבות בשנים תר"ן-תרנ"א, שהרעיון של שיבת כלל האומה לארץ אינו בר-ביצוע בטווח הנראה לעין. על פי גישה זו, יש להתמקד בטיפוח ההתיישבות בארץ כמרכז בעל מאפיינים אידאליים, מבחינה חינוכית והתיישבותית כאחד, דבר שביא להתעוררותה של תחייה לאומית בגולה ואף יבטיח את קיומו של העם בגולה, שיינק את הכרתו הלאומית מן המרכז בארץ.

העברת המרכז לארץ ושינויי הדגש הביאו את האגודה בארץ להתמקד בעניינים חינוכיים, בהם פעלה כבר בשנים תרנ"א-תרנ"ב. בשנים אלו הניחה האגודה ביפו את היסודות להקמת ספריית 'שער ציון' ביפו ולהקמת בית ספר ביפו, ממנו, קיוו חברי בני משה, יצאו מחנכים לאומיים לעם היהודי. משנתקבלה תוכנית 'המרכז הרוחני', קיבלה שאיפה זו משנה-חשיבות, שכן בני הדור הצעיר העברי בארץ עתידים להוות על פיה מופת לאומי לכלל האומה.¹⁷

יחד עם זאת, לא זנחה האגודה את הפעילות ההתיישבותית המעשית, שכן היא הכירה בעובדה שביסוס הכלכלי של היישוב הוא תנאי לביסוס הרוחני. יתר על כן, חברים בולטים באגודה, ובהם ברזילי, שאפו להגדיל את היישוב בארץ בעשרות אלפי יהודים לפחות, גם בעתיד הנראה לעין.¹⁸ במישור ההתיישבותי פעלה האגודה בארץ להתאמת הפעילות ההתיישבותית והכלכלית לחזון האגודה. השפעה לא מבוטלת הייתה לחברי האגודה בוועד הפועל ביפו. בשנים תרנ"א-תרנ"ב, איישו חברי בני משה את תפקידי הוועד הפועל והנהגתו. אמנם, משנת תרנ"ב ועד ראשית שנת תרנ"ה שימש

16. ארנון, שם, עמ' 81-84.

17. ארנון, שם, עמ' 90.

18. ראו למשל דברי ברזילי במכתבים מארץ ישראל, ב, ו-ז (תרנ"ד), עמ' 10-11. על הערצתו של ברזילי את אחד-העם מחוד גיסא, ופעילותו העצמאית מאידך גיסא, ראו מה שכתב עליו לימים מנחם מ' אוסישקין: "תמיד עושה מה שהוא רוצה ולא מה שאחד העם רוצה; למרות שהעריצו יותר משאפשר להעריך ילוד אשה" (לסקוב, חיי אחד העם, עמ' 60).

ליב בינשטוק, שלא היה מזוהה עם בני משה, כראש הוועד הפועל,¹⁹ אך בה בעת המשך ברזילי בתפקידו בוועד והשפעתו בו הייתה רבה. עם מינויו של ד"ר הלל יפה לראש הוועד הפועל, באייר תרנ"ה, חזרה גם הנהגת הוועד לידי בני משה.²⁰

המזרחי

במקביל לקיומה של אגודת הסתרים בני משה, פעלו גורמים אחרים בחובבי ציון להקים ארגון שיינסה למנף את הפעילות הארגונית, הכלכלית והתעמולתית של תנועת חובבי ציון. מי שעמד למעשה בראש ההתארגנות הזאת היה הרב שמואל מוהליבר.

כבר במהלך שנת תרנ"א (1891) פעל הרב מוהליבר להרחבת הפעילות היישובית, במיוחד במערב אירופה. הרקע לכך היה חולשתה של התנועה הלאומית, הן בשל ההגבלות החוקיות על הוועד באודסה, שאסרו לעשות תעמולה ליישוב הארץ בכלל, והן בשל המציאות הכלכלית המדינית הקשה שנוצרה בארץ במהלך שנת תרנ"א. ביוזמת הסופר שאול פנחס רבינוביץ (שפ"ר) וחברי בני משה בוורשה, בתמיכת הרב מוהליבר ובתיאום עם הוועד האודסאי, הוחלט על הרכבת משלחת נציגים מטעם חובבי ציון שתצא למערב אירופה. התקווה הייתה כי נכבדי יהדות מערב אירופה יוכלו לפעול בצורה משמעותית לביטול הגזירות של השלטון התורכי, וכי הקמת מרכז לתנועה במערב אירופה תיחלץ את התנועה מקפאונה. הרכבה של המשלחת ומטרותיה סוכמו באסיפה שהתקיימה בי"ח בסיוון תרנ"א בוורשה, בהשתתפות הרב מוהליבר. ועיקרן היה:

א. גיוס הברון משה (מוריס) הירש ובעלי אמצעים נוספים, לרעיון ההתיישבות. הירש, שהיה אחד מבעלי ההון היהודים הגדולים באירופה, ואחד מן הפילנתרופים שתרמו לכי"ח, החל לפתח תוכניות לפתרון מצוקת יהודי רוסיה עוד במחצית השנייה של שנות ה-80, ובשנת תרנ"א (1891) נודע כי הוא פועל ליישמן.

ב. הקמת מרכז עולמי לתנועת חובבי ציון באחת מבירות מערב אירופה.

ג. ייסוד בנק חקלאי שיסייע להתיישבות בארץ.

בנוסף, הוטל על המשלחת להפגש בפריס עם הברון רוטשילד, כדי לשכנעו

19. יהודה ליב בינשטוק (תקצ"ו-תרנ"ה, 1836-1894), יליד רוסיה, עסק בשאלות החינוך היהודי והחקלאות היהודית ברוסיה, ומראשי החברה להשכלה בפטרבורג. לאחר התפטרותו של ראש הוועד הפועל, זאב טיומקין, מונה בינשטוק בהמלצת מנשה מרגלית, מראשי הוועד האודסאי, כראש הוועד הפועל ביפו ושימש בתפקידו משנת תרנ"ב (1892) ועד לפטירתו בכ"ב בתשרי תרנ"ה (22.10.1894).

20. אף הרעיון למנות את ד"ר הלל יפה היה של ברזילי, כפי שציין במכתב לאחד-העם, מב' בחשוון תרנ"ה: "האידיא בדבר הד"ר יפה היא שלי. עוד טרם נדע אם יקבל, אך נקוה: כי יתרצה לזה, ואין טוב ממנו. על ידו יש תקוה גדולה לאחד פעולות חו"צ [חובבי ציון] והנדיב שאך זאת היא צריכה להיות עתה עיקר פעולת הוועד והאיש מסוגל לזה מאד" (אצ"מ 4-6\35A).

להסכים לרכז את קניית הקרקעות בארץ, ולהיפגש בברלין עם ראשי הוועד המרכזי לסיוע ליהודי רוסיה ופולין, כדי להכווין חלק מן ההגירה לארץ.²¹

הרב שמואל מוהליבר

בקיץ תרנ"א נפגשה המשלחת בראשות הרב מוהליבר, שפ"ר ויהושע סירקין, עם הברון הירש בפריס, וזכתה לאישורו לבחון את אפשרות ההתיישבות בארץ. כמו כן, נפגשו שם חברי המשלחת עם חברי הוועד המרכזי של כ"ח וקיבלו את הסכמתם לסייע בביטול הגזירות באיסטנבול ובהשגת אישורי התיישבות ורכישת קרקעות, וכן לסייע להקמת מרכזי עולמי לתנועת חובבי ציון. המשלחת גם נועדה בלונדון עם גורמים שונים, וזכתה להסכמתם לסייע במימוש התוכניות. בשל המגבלות על הוועד האודסאי הוחלט, בראשית תרנ"ב, על הקמת ועדה בראשות הרב מוהליבר שתרכז את יישום התוכניות, לקראת הקמתו של הוועד העולמי במערב אירופה. הרב מוהליבר אף

נבחר לשמש כציר חובבי ציון ברוסיה בוועד העתיד לקום. היה זה למעשה ניסיון ראשון מסוגו ליצור בסיס יהודי עולמי לתנועה, שיתבסס על ארגונים יהודיים גדולים ועל בעלי ההון היהודים הגדולים. אלא שלמעשה, זמן קצר אחר כך ירדו כל התוכניות לטמיון, בפרט בשל חוסר יכולתם של חובבי ציון ברוסיה לגייס את הסכומים עליהם סוכם.²²

הברון הירש הקים בכ"ד באב תרנ"א (24.8.1891) חברת מניות בעלת הון עצמי של 2 מיליון לירות סטרלינג (כ-50 מיליון פרנק), לשם הקמת מושבות עבור יהודים מרוסיה וממקומות נוספים - ברחבי אמריקה ובארצות נוספות - היא חברת יק"א. הוא החליט שבשלב זה תפעל החברה להקמת מושבות חקלאיות בארגנטינה, עבור מאות אלפי יהודים נדכאים מרוסיה.²³

לאחר הכישלון בהקמת מרכזי עולמי לתנועה במערב אירופה והעמקת המשבר בתנועה, התייצב הרב מוהליבר בראש מסגרת חדשה. הרעיון להקמתה הועלה כבר בחורף תרנ"ב, אולם הגיע לידי מימוש רק בשלהי שנת תרנ"ג. בימים ד'-ה' באלול

21. קלויזנר, התנועה, עמ' 97-98; שויביץ, הרב מוהליבר, עמ' 126-128.

22. הוועד המרכזי של כ"ח דרש כי יגויסו כספים למימוש התוכניות. הפעילות באיסטנבול הוערכה ב-50,000 פרנק והמשלחת הבטיחה לממן חצי מן הסכום. בנוסף הוערכה עלות הפעילות לבדיקת שטחי ההתיישבות, בכחצי מיליון פרנק, וסוכם שהברון הירש יקצה לכך 200,000 פרנק, כ"ח תתן 50,000 פרנק, ועל חובבי ציון לגייס 250,000 פרנק, למעשה לא הצליחו חובבי ציון לגייס את הסכום הנדרש ומזכיר כ"ח איזידור לב הודיע כי לא ניתן להתחיל בביצוע התוכנית לפני שיאספו 150,000 פרנק (ראו קלויזנר, שם, עמ' 126-147; שויביץ, שם, עמ' 128-131).

23. אבני, ארגנטינה, עמ' 66-69; קלויזנר, שם, עמ' 148; גולדשטיין, חיבת ציון, עמ' 192-193.

תרנ"ג נערכה בדרוזגניק שברוסיה אסיפה, אותה יזמו הרב מוהליבר ומספר פעילים ותיקים בחובבי ציון, בה הוחלט על ייסוד המזרחי.²⁴ בהחלטות האסיפה, בה השתתפו 53 נציגים מ-17 ערים, צוינו שתי מטרות עיקריות:

א. ארגון התנועה הלאומית ויצירת קשר רוחני בין חובבי ציון ברוסיה ובפולין ליהדות העולם, לשם הפצת הרעיון הלאומי.

ב. ייסוד אגודות לשם רכישת קרקעות בארץ ישראל.

הרב מוהליבר נבחר למנהיג המזרחי ועליו הוטלה משימת ארגון התנועה הלאומית בכללה, על ידי בחירת חברים עסקנים, שיכנוע רבנים שיפעלו להפצת הרעיון הלאומי, קשר עם אגודות חובבי ציון ועם היישוב בארץ, והתכתבות שוטפת עם יושב ראש הוועד האודסאי, בייחוד לשם העברת מידע על חברים הנכונים לגבות תרומות. למזכיר נבחר יהודה ליב אפל. דוד סוכובולסקי החליפו לתקופה קצרה, והחל מפסח תרנ"ה מונה ר' יצחק ניסנבוים כמזכיר המזרחי.

המזרחי לא שלל את סמכויותיו החוקיות של הוועד האודסאי, בגיוס כספים ובתמיכה כלכלית בהתיישבות הקיימת בארץ. אולם עקב קשייו של הוועד האודסאי, לקח על עצמו המזרחי את הסמכויות לביצוע הפעולות שעמדו ביסוד תנועת חובבי ציון ולא אושרו לוועד האודסאי על ידי השלטונות.

פעולותיו העיקריות של המזרחי כללו: מסירת דו"חות מפורטים של חובבי ציון על המצב הכלכלי והחברתי ששרר בארץ ועל האפשרויות לרכישת קרקעות בארץ, ייעוץ והכוונה בנוגע לדרכי העלייה וההתיישבות, סיוע בביסוס כלכלת היישוב על ידי עידוד קניית יין המושבות, גיוס תרומות עבור פועלים ואיכרים מובטלים בארץ וחיזוק הקשר בין התנועה ברוסיה לבין יהודי מערב אירופה ואף יהודי ארצות הברית.

המזרחי נקט באמצעי הסברה ותעמולה שונים לשם הפצת רעיון ההתיישבות: תכתובות עם קהילות ואישים, שליחת והדרכת מטיפים, הפצת כרטיסי ברכה, זירוז להקדשת שבת 'נחמו' לשם התרמה להתיישבות, והגנה על היישוב מצד רינונים על רקע דתי, כשהוא עומד בקשר רציף עם הוועד הפועל ביפו.

קימו של המזרחי היה תלוי למעשה בוועד האודסאי, שכן כספי חובבי ציון רוכזו בידי הוועד באודסה. תלות זו הקשתה על תפקוד המזרחי, שכן הכנסות הוועד האודסאי היו דלות, מה עוד, שהוועד באודסה התלבט כיצד להסוות את התקציב שנועד לפעילות בלתי חוקית. למעשה, אף שגם הוועד באודסה הכיר בתרומת המרכז בביאליסטוק, היה נתון המזרחי מראשיתו בקשיים כלכליים וארגוניים.²⁵

24. ראשי תיבות 'מרכז רוחני', וכנראה גם להדגשת מרכזיותה של ארץ ישראל המצויה במזרח.

25. על המזרחי ופעילותו, ראו קלויזנר, התנועה, ב, עמ' 241-247; שויביץ, הרב מוהליבר, עמ' 179-195; הנ"ל, המזרחי, עמ' 155-162; שלמון, אם תעירו, עמ' 152-153.

סיכום

מבחינה רשמית, ערב שמיטת תרנ"ו עמדו בראש הנהגת ההתיישבות שני גופים. הגוף הראשון היה פקידות הברון רוטשילד. זו הורכבה מהנהגה ראשית בפריס, שבראשה עמד הברון רוטשילד עצמו, ומפקידים בכירים וזוטרים בארץ. הגוף השני היה הוועד האודסאי, שבראשו עמד אברהם גרינברג, והוא נוהל על ידי מזכירות נבחרת.²⁶ בשל מגבלותיו החוקיות של הוועד האודסאי ופעילותו המצומצמת, ניסו שני גופים נוספים להשפיע על הפעילות בארץ ומחוצה לה, בקשר עם הוועד האודסאי: אגודת בני משה ואגודת המזרחי.

סדר היום של בני משה הדגיש את הפעילות התרבותית והחינוכית, אך עסק הרבה גם בשאלת המדיניות הכלכלית והחקלאית של הוועד האודסאי. האגודה שאפה לחדור למוקדי הכוח של הוועד האודסאי, והצליחה בכך בצורה לא מבוטלת. אחד-העם, ראש האגודה, שימש כחבר בוועד האודסאי, וחברים מן האגודה בארץ, ובראשם יהושע אייזנשטט-ברזילי, איישו תפקידים מרכזיים בוועד הפועל של הוועד האודסאי, שפעל מיפוי. כפי שנראה להלן, לעובדה זו תהיה השלכה על מתיחויות שונות בתוך הוועד האודסאי.

סדר היום של המזרחי היה שונה. המזרחי עסק בעיקר באותן פעולות בהן עסקה בעבר תנועת חובבי ציון, בשל העובדה שפעולות אלו לא אושרו לוועד האודסאי על ידי השלטונות הרוסיים. מדובר היה בעיקר בהפצת רעיון ההתיישבות בארץ, ובניסיון לסייע לביסוס ההתיישבות באמצעים שונים. את האגודה ניהל למעשה הרב שמואל מוהליבר, וחבריה היו ברובם בעלי זיקה דתית. משום כך, גם אם באופן רשמי המזרחי לא נועד לכך, היה לו תפקיד מיוחד בכל הנוגע לסוגיות הנוגעות לאופי הדתי של ההתיישבות והנהגתה. כפי שנראה להלן, לכלל הגורמים הנ"ל תהיה השפעה גם על סוגיית השמיטה.

26. להלן רשימת חברי הוועד בשנת תרנ"ו: אברהם גרינברג - יושב ראש; מנשה מרגלית - מזכיר; משה פישרוביץ - גזבר; שמואל ברבש ושלמה פריץ - חברי הוועד; אשר גינצברג (אחד-העם), מרדכי רבינוביץ, ד"ר צבי הימלפרב, יוסף צייטלין והרב דוד שלמה סלושץ - סגנים; משה ליב ליליינבלום (מ"ל) וזלמן אפשטיין - סופרי הוועד. ובנוסף חמישה חברי ועדה מפקחת על החשבונות (ראו בפתח חשבון ועד החברה, ב (תרנ"ו)).